

Megjelent: Credo 17 (2011:1) 5-13.

Csepregi Zoltán: A hőskultusztól a vezetéseleméltig: a reformációkutatás állása, irányzatai és eredményei az 500. évforduló előestéjén

<5> A szellemtörténettől a mentalitástörténetig

Gerhard Müller, aki a *Theologische Realenzyklopädie* szerkesztőjeként szerzett magának tapasztalatot és tekintélyt, 2004-ben tartott előadást Budapesten „A szellemtörténettől a reáltörténetig” címmel.¹ Müller az ún. szellemtörténeti irányzatnak Leopold von Rankétól Paul Joachimsen történeti művéig tartó bemutatása után tért rá az általa – jobb terminus híján – reáltörténetnek nevezett társadalomtörténeti fordulat ismertetésére: ide tartozó témák a politikatörténet, a városkutatás, a tömegkommunikáció, az olvasáskutatás, a mindennapi szociális viszonyok, a nyelvhasználat, a társadalmi nemek, az intézményesedés, az egyházszervezetek, a felekezetedés stb.

A reáltörténet kifejezés annyiból szerencsés, hogy igyekszik komolyan venni a személyes elvi döntések bonyolult társadalmi beágyazódását, hasznossági megfontolásokat, délibábos ambíciókat ugyanúgy, mint reálpolitikai érdekeket, külső szociális feltételeket és megrögzött belső magatartási mintákat egyaránt. Ilyen magyarázatokat már a hagyományos, felekezetiileg elkötelezett történetírás is alkalmazott: mindig a másik felekezet hőseit vádolva meg a hitvalló tettek hátterében aljas politikai szándékkal, nyereszkesedéssel, nepotizmussal, beteges hajlamokkal. A módszert tisztességesen és érzékenyen alkalmazva viszont sokszor arra derül fény, hogy az akkoriak néhány ilyen legendás döntést tisztán elvi meggyőződésből éppen saját jól felfogott érdekeik ellen, azokért utólag drágán megfizetve hoztak. Beszámolója végén Müller arra hívja fel a figyelmet, hogy mára az inga visszalendülni látszik, a szellemi, az eszméket újra reális tényezőként, formáló erőként veszik számításba.

Ezt a találó helyzetértékelését leginkább a *Reformationstheorien* c. könyvvel illusztrálhatjuk, melyben három markánsan különböző, ám ebből a szempontból egyívású, a hirdetett gondolatok súlyát komolyan vevő reformációelmélet, Bernd Moelleré, Berndt Hammé és Dorothea Wendebourgé vitázik egymással.² Moeller szerint az 1525 előtti német reformációt – zenei metaforával – lutheri szűkmenet jellemezte. Szembeszáll azokkal a közkeletű vélekedésekkel, hogy Luther nézeteit kortársai valójában félreértették, épp ellenkezőleg: 1525 előtt a reformáció minden irányzata Luther hatása alatt és őt támogatva vett részt a középkori eszmerendszer lebontásában. Wendebourg tézise ezzel szemben így hangzik: a reformáció egységét csak az ellenfelek ítélete, elsősorban a tridenti zsinat utólag hozta létre. A mozgalmat nemcsak a rivális irányzatok szabdalták föl, hanem az is, hogy a hirdetett tanítás sokszor előre nem látható, kontrollálhatatlan hatásokat váltott ki. Hamm viszont az egység helyett a koherenciát hangsúlyozza. A sokszínű, ellentétes elemeket is tartalmazó reformációnak, mely maga is mélyen merít középkori hagyományokból, közös törekvése, hogy a középkori egyház „graduális”, soklépcsős tanítását <6> egyszerűsíti le, kínál helyette alternatívát. Az egymással versengő reformprogramokban felismerhetők, rekonstruálhatók az egymással rokon tanítások, például a *sola*-formulák használata vagy a közösségi elv hangsúlyozása.

Budapesti gondolatmenetében Gerhard Müller józanul a reformációtörténet módszertani és szemléleti korszakaira koncentrált, hogy ne kelljen történésziskolákat és historiográfiai elméleteket értékelnie. Az előadás hallgatója, illetve olvasója persze könnyen ki tudja

¹ Gerhard 2004.

² Hamm / Moeller / Wendebourg 1995.

egészíteni a szöveget az elcsépelettség miatt valószínűleg tudatosan mellőzött jelzőkkel és iskolás besorolásokkal. Érdekes és gondolatébresztő Müller fejtegetéseit magyar szemmel olvasni, elsősorban nem annyira azért, mert megállapításai többé-kevésbé a hazai történetíráshoz is állnak, hanem főleg azért, mert a hazai reformációtörténet-írás kezdettől, a 16. századtól fogva egy recepciótörténeti paradigmába illeszkedett, így az eszmetörténeti megközelítés tartósan, a 20. század második felében is meghatározó maradt benne. A másik oldalon Müller az ún. reáltörténeti fordulat érdemének tudja be többek között a szellemtörténeti irányzatban elhanyagolt török-problematika egykori súlyának megfelelő figyelembe vételét, e kérdés elhanyagolása viszont a hazai történetírás egyetlen korszakára sem volt jellemző. A kívülállónak ez a független, kritikus perspektívája vezethet el minket ahhoz, hogy az előadásban említett elemeket egy másik, talán a hazai reformációtörténeti kutatásokra is jobban alkalmazható modellbe rendezzük.

Ez a modell egy lefelé szélesedő piramishoz hasonlítható, melynek alapja egyre nő. A 19. századi historizmus a korszak főszereplőire, „a nagy személyiségekre”, leginkább koronás főkre és a fő eszméi tekintélyekre, azaz az elitnek is csupán a krémjére, továbbá az eseménytörténetre koncentrált. Ranke diplomáciatörténeti meglátásait a legfontosabb politikai korrespondenciák kiadása (pl. V. Károlyé, a német nunciatúra jelentései vagy a birodalmi gyűlések iratai) helyezte szilárdabb alapra, míg a másik oldalon új lendületet nyert a Luther-, Kálvin-, Zwingli- és Melancthon-kutatás a reformátori életművek új összkiadásaitól.

A kulcs, hogy a történelmet az adott kor által dokumentált eszmék, „hordozó gondolatok” felől faggassuk, igen tanulságosnak bizonyult. Különösen a teológiatörténet, az eszmetörténetnek ez a speciális területe nyert vele sokat. Gyümölcsöző kérdésfelvetés volt például a reformáció és a humanizmus viszonyának vizsgálata, hol kapcsolódtak össze, hol fordultak szembe egymással. A szellemtörténeti irányzat teológusokat is szellemtörténeti munkákra ösztönzött. A Luther-kutatásban például Karl Holl iskolája (mely Magyarországon is talált követőkre) igyekezett így feltárni a wittenbergi reformátor szövegekbe rejtett üzenetét.

A 20. század második felében kerültek a kisebb sztár-reformátorok a kiadók figyelmének középpontjába, mint Bullinger, Bugenhagen, Bucer, Brenz vagy Osiander. Korábban csak a heroizált nagyságokhoz fűződő kapcsolataik vagy helyi kötődésük miatt voltak érdekesek, most lett először ismert független szerepük, a helytörténet keretein túlnövő önálló gondolati rendszerük. Ugyanígy gazdagították és színesítették a reformáció tanításairól alkotott képet a dogmakritikus és spiritualista traktátusok, az újrakeresztelők krónika- és mártíriumirodalma. A másik oldalról a katolikus reform forráskiadványai és monográfiái, mint a *Corpus Catholicorum* kiadói társaság sorozatai egészítették ki, tették mind teljesebbé a reformációképet.

A következő lényeges, a piramis alapját szélesítő lépcsőfokot az 1960-as években induló városkutatás jelentette. A reformáció felfogása „mint városi esemény” (*urban event*: Arthur G. Dickens) vagy „mint kommunikációs folyamat” (*Kommunikationsprozeß*: <7> Bernd Moeller) irányította a figyelmet a reformok kezdeményezőiről, az iratok szerzőiről a befogadói oldalra, az olvasókra, a korábbi kutatásokban igencsak elhanyagolt közemberre. Ez azért is volt lényeges, mert a reformáció mozgalmi sikere, eszméinek meggyökereztetése, gyakorlati alkalmazása elsősorban a városi polgárságnak volt köszönhető.

A reformációkutatásnak ebben a „városi” korszakában kezdtek el foglalkozni a nyilvános vallási disputák témájával, az egyházi reformok jogi és intézményes vonatkozásaival, a korabeli vallásos igényekkel és az ezt kielégíteni hivatott vallási kínálattal, azaz kegyességtörténeti szempontokkal, de mindezeknél fontosabbnak és eredményesebbnek bizonyult a röpirat-irodalom feltárása. Egyoldalas nyomtatványoktól a terjedelmes, gyakran

metszetekkel ellátott kiadványokig terjed ezek spektruma, a legnépszerűbbek 30-40 kiadást, így akár többtízezres példányszámot is elérhettek, de ami még fontosabb: a vizsgálatba bevont művek száma ezres, míg szerzőiké már százas nagyságrendűvé vált. A röpiratok becsült olvasóközönsége viszont és az a szélesebb publikum, melyet felolvasások révén értek el – százezres nagyságrendben – már lefedte a német-római birodalom szinte teljes városi lakosságát. A reformációtörténet forrásbázisa (piramisunk alapja) ezzel hihetetlen módon kiszélesedett.³

Először a röpirat-irodalom tanulmányozása tette lehetővé, hogy felvetődjék a reformáció egységének a kérdése: felfedezhető-e e sokszínűségben, tantelevényben, burjánzásban (*Wildwuchs*: Franz Lau) valami koherencia, vagy reménytelen zűrzavar (*heillosen Durcheinander*: Péter Katalin)⁴ uralkodik? E kérdésre pl. a *Reformationstheorien* c. kiadvány három szerzője – mint láttuk – három markánsan eltérő választ adott, de már az is rengeteg aprómunkába került, hogy e kérdést egyáltalán fel lehetett tenni.

Bernd Moeller szerint a röpiratok hiteles és reprezentatív képet nyújtanak arról, mit és hogyan prédikáltak a reformáció városaiban. Azokról az egykor elhangzott szavakról nyerünk belőlük információkat, melyek megváltoztatták a városokat. A röpiratok ugyanakkor híven képezik le azt a nyelvi közeget, diszkurziós teret, melyben a reformációs kommunikáció zajlott, tisztelve annak határait, feltárva korlátait és felcsillantva lehetőségeit.

A reformációnak mint „vidéki eseménynek” (*rural event*: C. Scott Dixon) a fentiekkel vitázó kutatási programja az 1990-es években fogalmazódott meg. Kettős felismerésből indul ki. Egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a városkutatás minden módszertani hozadéka ellenére a reformáció társadalmának csak egy rendkívül szűk szeletét vizsgálja. A falusi lakosság létszámában a városi polgárság sokszorosát teszi ki (a piramis alapja így tovább szélesül!). Másrészt azzal is számol, hogy a reformáció kora a német városfejlődésnek viszonylag kudarcos fejezete, a nyertesek oldalán ugyanekkor inkább a tartományokat, a modernizációs feladatot sikeresen teljesítő fejedelmeket találjuk. Ha a városi reformációt sikertörténetnek látjuk, akkor a fejedelmi reformáció folyamatában még több sikert fedezhetünk föl. Így lesz ennek az újabb történetírási hullámnak egyik kulcsfogalma a territorializáció, a másik pedig az egyházfegyelemtől a társadalmi viselkedései szabályokig a kultúra és az élet minden területét lefedő konfesszionalizáció, a felekezetedés (e terminust most nem korszak-megjelölésként használva).⁵

Mondanom sem kell, hogy a fent bemutatott piramiseffektus nemcsak új és új forrástípusokat vont be a reformáció problémáiról folytatott dialógusba, hanem mindig új és új módszereket is hívott elő, mint a röpiratok esetében a dialektológiai és retorikai elemzést vagy a falusiak mentalitásának vizsgálatánál a történeti antropológiát. A piramis minden egyes újabb lépcsője komplexebb megközelítést tett lehetővé, hol meghaladva, hol megerősítve, hol kiegészítve <8> korábbi eredményeket. Ez a szemlélet, ellentétben az ingamoddal, nem egymással versengő, egymást kizáró elméleteket lát, hanem olyan rendszert, melyben a régi és új építőkövek egyaránt szerepet kapnak és a helyükre kerülnek.

A reformációkutatás kiterjesztése a falvakra szükségszerűen vezetett ahhoz a kérdéshez, hogy mi változott a falusi társadalomban, a paraszti mentalításban a reformáció hatására. A történeti antropológia több képviselője, így a nagy hatású Bob Scribner is arra a meggyőződésre hajlik, hogy a falu semmit vagy nagyon keveset profitált a reformáció célkitűzéseiből.

³ A röpirat-irodalomból ma több ezer tétel férhető hozzá digitálisan is a 16. századi német bibliográfia, a VD 16. internetes változatán keresztül: www.vd16.de

⁴ Péter 1990. 40. = Péter 1995. 17.

⁵ Magyar nyelvű irodalom: Schilling 2003; Tusor 2008.

Az egyszerű korszakolási problémán túl (használható-e, mond-e még valamit „a reformáció kora” kifejezés?) ekkorra égető kérdéssé vált tehát a reformációnak mind a késő középkorhoz, mind a kora újkori felekezeti identitásokhoz való viszonya, azaz a „mi maradt, mi változott?” vizsgálata. A válság, a forradalmi változás, pláne a fejlődés helyett ma már inkább folyamatos átalakulásról, konvergens vagy egymással ellentétes irányba ható útkeresésekről, az élet különböző területein kibontakozó megújulási tendenciákról esik szó a reformációtörténeti irodalomban.

A patrónusoktól a közösségig

A magyarországi reformációkutatásra is alkalmazhatónak tűnik az ismertetett piramismodell – arra visszavezethető eltérésekkel, hogy a hazai történeti irodalom lényegesen szűkebb, és kevésbé hajlik elméleti és módszertani viták folytatására. Az 1973-ban indult *Humanizmus és Reformáció* c. monográfiásorozat egyetlen kötetében találni csak terjedelmesebb elméleti-módszertani alapvetést, Szakály Ferencnél, akivel ezért alább érdemben foglalkozom. Jellemző módon nála, aki e gondolatot félig-meddig a lomtárba is küldi, található a mezőváros-elmélet első részletes kifejtése (1995). Szakályon kívül egyedül Péter Katalint (és nyomában tanítványait, Erdélyi Gabriellát, Molnár Antalt és Őze Sándort) látszanak izgatni a reformációteóriák, mások inkább maguknak tartják meg módszertani gondolataikat. Ettől a gyakorlatiasságtól eltekintve a hazai irodalom meglepően párhuzamosan halad a nemzetközi kutatási trendekkel, szinte fáziskésés nélkül követve őket.

Horváth János irodalomtörténeti áttekintése, *A reformáció jegyében* még a 20. század első felében uralkodó személyiségközpontú megközelítés jegyeit mutatta (rendező elvként a főúri patrónusokat és mecénási köröket használva).⁶ A Horváth számára kézikönyvként rendelkezésre álló legrészletesebb és legmegbízhatóbb történeti mű, ifj. Révész Imre református egyháztörténete is határozottan a földesúri reformáció elmélete mellett érvelt.

Néhány évvel később, 1957-től kezdve (a német városkutatás fellendülésével egy időben) bukkan fel a „mezővárosi reformáció” fogalma. A mezőváros-elmélet képviselői (Klaniczay Tibor, Makkai László, s utolsó nyíltsisakos védelmezője, Szakály Ferenc) többszörös hátrányra és hiányra igyekeztek megoldást, gyógyírt keresni. Egyrészt a magyarországi városiasodás viszonylag alacsonynak feltételezett foka, másrészt a levéltárak pusztulásából és a művelődési intézmények (egyetem, nyomda) hiányából következő krónikus adatszegénység akadályozta meg, hogy a hazai reformációt is (külföldi mintára) városi eseményként vizsgálják, s a városkutatásban bevált módszerekkel szélesítsék ki a figyelembe vehető forrásbázist. Ráadásul ekkor a Soprontól Brassóig húzódó középkori privilegizált városkaréj levéltárai is többnyire megközelíthetetlennek bizonyultak. Tézisük úgy szólt, hogy a magyar településszerkezetben az ország középső és déli ún. „városmentes” részén a mezővárosok vették át a városi funkciókat, s ezeknek (főleg marha- és borkereskedelemmel foglalkozó) polgársága lett a reformáció bázisává, meghatározó és formáló erejévé. A hipotézist évtizedekig senkinek sem jutott eszébe vitatni, történészeink az evidencia természetességével tekintették érvényes értelmezési keretnek. (A mezőváros-vita jó összefoglalását találni Szakály Ferenc 1995-ös könyvének pro- és epilógusában, a Budapesti Könyvszemle 1997-es nyári száma e műnek szentelt tiszteletkörében és a 2001-ben Nagykőrösön rendezett irodalomtörténeti konferencia előadásaiban).⁷

<9> Utólag szemlélve az a benyomásom, hogy ugyan a gazdasági és szellemi folyamatokat összekapcsolni igyekvő mezőváros-elmélet jól megfért a marxista történelemszemlélettel,

⁶ Horváth 1957. = Horváth 2006. 7-507.

⁷ Szakály 1995. 9-32, 413-426; Kubinyi András / Balázs Mihály / Benda Gyula / Bácskai Vera / Péter Katalin: Tiszteletkör. BUKSZ 9 (1997) 186-201; Szabó 2005.

kialakulásában mégsem a marxizmus igényei játszották a fő szerepet, hanem a hazai szükségletek és adottságok, elsősorban a történeti kutatás már említett pragmatikus szempontjai. Ezért sem vált a tézis normatívvá 1989 előtt, s ezért élhette túl jó pár évvel a politikai fordulatot. Az elmélet erős leegyszerűsítései és általánosításai ellenére jótékonyan hatott néhány mezőváros reformációjának kutatására (pl. Debrecen, Gyula, Sárospatak, Tolna) anélkül, hogy komolyan akadályozott volna más irányú, főleg esztétörténeti kérdésfelvetéseket. A Klaniczay-Makkai-féle irányzat fő hozadéka számomra, hogy túlmutat a név szerint ismert szereplők, a reformátorok és patrónusok tevékenységén, akikre az addigi történetírás (így Révész Imre és Horváth János is) koncentrált, s megpróbálja a reformációt egy-egy közösség ügyeként szemlélni.

A magyarországi nyomdatermés ugyan messze nem volt a német röpirat-irodalomhoz mérhető, a könyvészeti kutatások mégis jelentősen (sokkal jelentősebben, mint a mezőváros-kutatás) járultak hozzá a reformáció forrásbázisának kiszélesítéséhez – érdekes egybeeséssel a német város- és nyomtatványkutatással egy időben. 1971-ben jelent meg a *Régi magyarországi nyomtatványok* (RMNy) első kötete, ennek szerkesztésekor, illetve az adatgyűjtés során a *Magyar Könyvszemle* évfolyamaiban számos datálási, szerzőségi kérdést sikerült megoldani, legendás tévhitet kerültek az őket megillető helyre (többnyire a bibliográfia függelékébe). Az előkészületek alaposságát és a szerkesztők lelkiismeretességét jelzi, hogy az RMNy első kötete (elődje, az RMK sorsát elkerülve) azóta is alig szorult kiegészítésre, a két legfontosabb újabb lelet (ha az RMK-ban már leírt sárospataki könyvek babiloni fogságától eltekintünk) Huszár Gál első énekeskönyve (RMNy 160) és Ozorai Imre traktátusának teljes szövege (RMNy 64). 16. századi teológiai szövegek hagyományozódásának, fennmaradásának domináns útja – a hazai nyomdaipar minden fogyatékosága (pl. az egyetemi nyomdák hiánya) ellenére – egyértelműen a sajtó volt, nem pedig a kézirat. A „hogyan prédikáltak” vagy a „hogyan disputáltak a magyar reformációban” kérdést ezért nálunk is elsősorban a nyomtatott irodalom alapján lehet megválaszolni, jóllehet a szövegek mennyisége inkább kvalitatív, mint kvantitatív elemzési módszereket enged meg.

A „városi reformáció” módszertani programjának jegyében ezen a területen és erre az időszakra nézve így meglepően kevés kutatás történt, példaként szinte csak Balázs Mihályt (Kolozsvár), Goda Károlyt (Sopron), Guitman Barnabást (Bártfa) és Szegedi Editet (Brassó) tudom említeni.

Péter Katalin nevéhez fűződik a mezővárosi közösségen való túllépés, azaz a paraszti társadalom, „a szegény község” reformációjának, ennek a hihetetlenül forrásszegény területnek a vizsgálata. Ehhez a legtöbb és leghitelesebb adatot az Oláh Miklós-féle 1559 és 1562 között keletkezett, részben nyomtatott kiadásban is hozzáférhető esztergomi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szolgáltatják számára.⁸ Már ennek az egyetlen anyagnak a kutatása is meglepő eredményekhez vezet: a 16. századi Magyarországon nem érvényesült olyasféle elv, hogy „akié a föld, azé a vallás”. Az egyszerű emberek <10> (egyénilag vagy közösségileg) választhattak a régi vagy az új hit között, kérdezhettek, kételkedhettek, dönthettek. A kegyurak csak kivételes esetben szóltak ebbe bele, inkább csak iskoláztatási támogatásukkal befolyásolták a papválasztás folyamatát.⁹ Erdélyi Gabriellának egy időben jóval korábbi és tipikusan mezővárosi közegből származó anyag alapján végzett mentalitástörténeti vizsgálatai alátámasztják ezt a – vallási kérdésekben – kegyúri passzivitást és közösségi autonómiát (*Gemeindereformation*: Peter Blickle) hangsúlyozó felfogást.¹⁰

⁸ Péter 2001 = Péter 2006; Péter 2004. 74-89. A forráskiadás: Bucko 1939. 121-255.

⁹ Kubinyi 1991/2 = Kubinyi 1999. 269-286; Péter 1997; Péter 2004. 95-120.

¹⁰ Erdélyi 2005. 189-202.

Szélesíthető-e tovább a magyarországi reformációkutatás forrásalapja? Az irodalmi művek szintjén valószínűleg kevésbé, legalábbis mind Szakály Ferenc, mind Péter Katalin meglehetősen pesszimistán ítéli meg ezt a kérdést,¹¹ jóllehet határon túli gyűjteményekből elő-előkerülnek még izgalmas szövegek, melyek elkerülték a boldog békeidők nagy forráskiadóinak figyelmét. A továbblépésre, a piramisunk homok alatti részének feltérképezésére főleg módszertani újítások, ötletes kerülő utak révén van esély, ahogyan egykor Kubinyi András a peregrinációkutatást használta fel település-földrajzi kérdések tisztázására, vagy ahogy Szakály kísérletezett (nem igazán precízre sikerült) névmutató-elemzéssel (mező)városi rangsort felállítani.¹²

Vissza kell még térnem a hazai reformációkutatás autochtón elméletére, azaz a mezővárosi reformáció problémájára, mely fent említett eredményei mellett néhány veszélyes egyoldalúságot és rejtetten ható álxiómát is hagyott ránk.

A „mezővárosi reformáció” fogalom használata azért is volt évtizedeken keresztül problematikus, mert két olyan terminust kapcsolt össze, melyek külön-külön szorultak volna előzetes meghatározásra, ám ehelyett inkább csak egymás magyarázatához igyekeztek mankót szolgáltatni. A „mezővárosi reformáció” így lett – kissé *circulus vitiosus*-ként – egyszerre igazság és módszer, adatokkal alátámasztandó munkahipotézis és a hiányzó adatokat helyettesítő, kézenfekvőnek tetsző történeti magyarázat. A szóba jövő mezővárosok listáját – Kubinyi András település-földrajzi kutatásaiból kiindulva – elsőnek Szakály Ferenc próbálta definiálni (kissé eltúlozva ugyan az „igazi” városokkal való szembeállítást), de ő is adós maradt azzal, hogy meghúzza a reformáció hatásának tulajdonítható jelenségek körét, ez a hiány például fájdalmasan mutatkozik meg nála a hagyományos „ferences-reformáció-hipotézis” kritikátlan fenntartásában.¹³

Hogy tovább soroljam a mezővárosi reformáció elméletének terhes örökségét, olyan kérdések keverednek ezek alatt a címkék alatt, mint

- a földesúri és a városi/községi reformáció szembeállítása,
- a magyar és a német nyelvhatár kérdése,
- a hódoltsági és végvári problematika a hazai reformációban
- és a reformáció irányzatainak (főleg a lutherinek és a helvétnek) az elkülönülése.

<11> Mint e rövid vázlat jelzi, a historiográfiai esetlegességeken túl az igazi kihívást az jelenti, hogy a többségében német etnikumú, privilegizált jogállású, a török támadásoknak kevésbé kitett s a lutheri irányzatra fogékonyabb Soprontól Brassóig húzódó városkaréj (szabad királyi, szász és bányavárosok, Szakály terminusával „igazi” városok) szemben áll az ország középső, főleg magyarlakta, töröktől megszállt vagy végvárakkal megrakott, ún. „városmentes” részével, ez utóbbi régió meglepő időbeli egybeeséssel szinte ugyanakkor vált a mezőgazdasági árutermelés góciává, amikor a hazai helvét irányzat bölcsőjévé. Ennek e két eltérő társadalmi környezetnek a „mezőváros – igazi város” ellentétpárral való leírása nyilvánvalóan sekélyes és félrevezető. Mindezen témák kezelésére a „mezővárosi” Prokrusztész-keret – mint már a BUKSZ tiszteletkörének szerzői is figyelmeztettek, de fél évszázad tapasztalatai alapján bátran leírható – alkalmatlannak bizonyult. Vannak, akik akkora feszültséget látnak a múltbeli viszonyok bonyolultsága és az elmélet skatulyái között, hogy teljesen mellőzik a „mezővárosi” megközelítést.¹⁴ Mások remélnék még valamit a „mezővárosi reformáció” javított, finomított változatától.

¹¹ Szakály 1995. 16; Péter 2004. 11.

¹² Szakály 1995. 16-27.

¹³ Szakály 1995. 22, 28. Hasonlóan: Öze 2006. 81-101.

¹⁴ Erdélyi 2005. 200-202.

Molnár Antal több kötetet szentelt a témának, de csak egyiküket látta el provokatív címmel és módszertani előszóval, ez a *Mezőváros és katolicizmus*.¹⁵ Molnár – az én értelmezésemben – egyszerre igyekszik megmenteni és kitágítani a mezővárosi reformáció-kutatás öröklött kereteit, s ehhez a német felekezeti képződés-felekezetszerveződés teóriában talál magának segítséget. Szegedet és Gyöngyöst mint katolikusnak maradt hódoltsági magyar várost Szakály még inkább a kivételek között tartotta számon, Molnár viszont a „mezőváros és reformáció” problematikába a katolikus felekezeti képződést is bevonva ugyanazon paradigma eseteiként szemléli őket. Munkahipotézise szerint:

„[...] a három nagy felekezet egyenlő mértékben örököse a középkori kereszténységnek: a katolikus elsősorban a szervezet, az evangélikus a tanítás, a református pedig a gyakorlat folyamatosságának hangsúlyozásával vitte tovább a középkori egyház tradícióit. [...] az egyes települések (akár mezővárosok) vallási választásáért folyó versengést a lakosság igényeit legjobban kielégítő vallási irányzat, később szervezet nyerte meg. Az egyes települések felekezetválasztása tehát teljességgel attól függött, hogy a lehetséges irányzatok közül az intézményszervezésre alkalmas időpontban melyik oldalról érkezett meg a versenyképes vallási kínálat.”¹⁶

Az időbeli keretek tágításának minősíthető ugyanakkor az módszer, hogy Molnár a felekezetválasztást és -képződést egyazon folyamat szervesen összetartozó részeiként felfogva a 17. századi intézményesedés jelenségeiből következtet az azt megelőző, forrásszerűen megragadhatatlan 16. századi folyamatokra. Ilyen logika alapján feltételezi, hogy amely hódoltsági településeken ferences kolostor vagy hiteles katolikus lelkipásztor működött, ott a reformáció térnyerése nem volt szükségszerű, sőt a helyi katolikus társadalom vallási és művelődési élete egészen hasonló jelenségeket produkált, mint a szomszédos református közösségekben.

A mezővárosi paradigma átértelmezésének tekintem Őze Sándor kísérletét is a vizsgált terület és korszak azonos volta okán, jóllehet ő historiográfiailag inkább az ún. nemzet-vitához képest határozza meg kutatási céljait és szempontjait. A reformációt Őze nem a mezővárosokkal, hanem a végvárakkal kapcsolja össze (a két lista helynevei többnyire fedik egymást), s narratívájában ugyanúgy kulcsszerepet szán Szegedi Kis Istvánnak, mint előtte Kathona Géza vagy Szakály Ferenc.¹⁷

A magyarországi reformáció korai történetének alapkérdése a közösségnek és az azt reformáló személyiségnek a viszonya. Az elmúlt évtizedben ekörül bontakozott ki a legátfogóbb vita. Mind a két nagy átmenetnek (előbb a lutheri, majd a helvét reformációnak) ez vált a kutatásban központi problémájává: ki a kezdeményező, ki határozza meg az igaz tanítást, ki jelöli ki a követendő utat, a klerikus vagy éppen ellenkezőleg, a laikusok gyülekezete? A <12> legújabb tanulmányokban tanulságos példákat olvasunk olyanra is, hogy a prédikátor formálja gondolataival a közösséget, de a fordítottjára is, amikor mégis a mégoly képzett és tehetséges lelki vezető alkalmazkodik hívei nézeteihez (mint Balázs Mihály bemutatásában Heltai Gáspár a kolozsváriakéhoz). Akad persze tömérdek ellenpélda is hiányzó összhanggal, közösségüknek hátat fordító vagy éppen onnan kiebrudalt papokkal.

Mégis kirajzolódik az a modell, melynek segítségével a fenti feszültségek és ellentmondások föloldhatóak. A közösség oldalán bonyolult személyi struktúrákat, ingatag egyensúlyi helyzetet, az országos tendenciákat nem feltétlenül leképező helyi erőviszonyokat feltételezhetünk, s ennek a kihívásnak kell megfelelnie, ezekre a problémákra kell választ

¹⁵ Molnár 2005. 9-14: „Mezőváros és reformáció: egy modell és kérdőjelei”.

¹⁶ Molnár 13.

¹⁷ Őze 2006. 81k, 129-260; Kathona 1974. 81-193; Szakály 1995. 97-171.

találnia a prédikátornak, a reformátornak. A siker titka mindenképpen (a vallásos közösség részéről) az igényes kereslet és (az egyházi hivatal, szolgálat részéről) a versenyképes kínálat találkozása. Kész sablonokkal, merev hitelvi tézisekkel a klerikus nem mehet sokra, sőt, szükségszerűen kudarcot vall, ilyenkor még a szónoki kvalitások vagy személyes varázs sem mindig segítenek, de ha kreatívan, problémaérzékenyen tudja alkalmazni tudományát, teológiai olvasmányait, azaz képes értelmiségi teljesítményre, akkor vezetőjévé tud válni közösségének.

Különösen érdekes a kulcspozíciók és a kulcsszemélyiségek kapcsolata. Az utóbbiakon a „kanonizált”, lexikoncikké vált reformátorokat értem, akiket az irodalomtörténet-írás is régi magyar szerzőként tart számon. De melyek voltak a kulcspozíciók a 16. századi Magyarországon? A katonailag jól védhető, privilegizált „igazi” városok? A főúri udvarok, amelyekre Horváth János koncentrált? A gazdagodó mezővárosok a Makkai-Klaniczay-Szakály-féle elmélet szerint? Vagy a nagyobb területet is ellenőrző végvárok Őze Sándor ötletét követve? A kérdés némileg elméleti is, mert például Sárvár, Pápa, Patak, Gyula egyszerre sorolható egyik-másik kategóriába is.

A vitélő rend, nemcsak etnikailag és társadalmilag, de valószínűleg ideológiailag is igen heterogén volt. Mégsem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy – egy hosszú listát itt pár névvel összefoglalva – Szegedi Máté Szigetvárt, Szeremlyéni Mihály Kanizsát, Szegedi Kis István Temesvárt, Sztárai Mihály Gyulát mint végvárat minden bizonnyal kulcspozíciónak tekinthette. Olyan állásnak, melyet érdemes volt betölteniük, mely befolyásban, biztonságban, lehetőségekben vetélkedett városi plébániákkal és udvari prédikátorságokkal.

A végvári helyszíneken a közösségnek és a prédikátornak a fentebb ábrázolthoz hasonló, bonyolult összjátékára, kölcsönhatására kerülhetett sor, még ha ezekből a történetekből jóval kevesebb részletet ismerünk is, mint például a szabad királyi városok esetében. Közvetlen dokumentumok ebből a közegből gyakorlatilag nem maradtak fenn, annál nagyobb becsben kell tartanunk és annál aprólékosabban kell elemeznünk a végvári reformációról szóló közvetett, teológiailag értelmezhető híradásokat, mint például Skaricza Máté Szegedi Kis István-életrajzát, vagy az egrieknek a debreceniek által 1562-ben megfogalmazott hitvallását. Ilyen kerülő utakon lehet föltérképezni a magyarországi reformációkutatás ezen még mindig fehér foltjait.

Felhasznált irodalom

Vojtech Bucko: Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564. Reformatio in archidioecesi Strigoniensi ad a. 1564. Bratislava 1939.

<13> Berndt Hamm / Bernd Moeller / Dorothea Wendebourg: Reformationstheorien. Ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation. Göttingen 1995.

Erdélyi Gabriella: Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 38. Bp. 2005.

Horváth János: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Bp. 1953. 2. kiad. Bp. 1957. = In: Horváth János irodalomtörténeti munkái. II. Bp. 2006. 7-507.

Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Humanizmus és Reformáció 4. Bp. 1974.

Kubinyi András: Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. Aetas 1991/2. 26-46 = In: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. METEM Könyvek 22. Bp. 1999. 269-286

Kubinyi András / Balázs Mihály / Benda Gyula / Bácskai Vera / Péter Katalin: Tiszteletkör. BUKSZ 9 (1997) 186-201;

Molnár Antal: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. METEM Könyvek 49. Bp. 2005.

Gerhard Müller: A szellemtörténettől a reáltörténetig. Lelkipásztor 79 (2004) 250-255.

Őze Sándor: A határ és a határtalan: identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népeiségénél. METEM Könyvek 54. Bp. 2006.

Péter Katalin: Die Reformation in Ungarn. In: Glatz Ferenc (ed.): European Intellectual Trends and Hungary. Etudes Historiques Hongroises 4. Bp. 1990. 39-52, 40. = A reformáció Magyarországon. In: Péter Katalin: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8. Bp. 1995. 15-30, 17.

Péter Katalin: Társadalom és gazdálkodás a kora újkori Sárospatakon. A patakiak csendes ellenállása. Századok 131 (1997) 809-856

Péter Katalin: The Way from the Church of the Priest to the Church of the Congregation. In: Andor Eszter / Tóth István György (ed.): Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400-1750. Bp. 2001. 9-19 = A pap templomából a gyülekezet templomába vezető út. Egyháztörténeti Szemle 7 (2006:2) 93-104

Péter Katalin: A reformáció: kényszer vagy választás? Bp. 2004.

Heinz Schilling: Az európai hatalmi rendszer 1600 körül – a kora újkori felekezeti fundamentalizmus és annak meghaladása. Történelmi Szemle 45 (2003) 201-212

Szabó András (szerk.): Mezőváros, reformáció és irodalom (16-18. század). Historia Litteraria 18. Budapest 2005.

Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció: Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Humanizmus és Reformáció 23. Bp. 1995.

Tusor Péter: Felekezetszerveződés a kora újkorban. Vigilia 73 (2008:1) 12–18.